

Jarosław KUCZER
Uniwersytet ZIELONOGÓRSKI

Herrenstand – panský stav – stan panów. Trudności w tłumaczeniu i wprowadzaniu do obiegu naukowego pojęć historycznych o złożonym charakterze prawno-administracyjnym i społeczno-kulturowym

Abstrakt

Herrenstand - Panský Stav – Lords Estates of the Realm (stan panów).

Difficulties in Translating and Putting into Scientific Circulation of Historical Notions and Concepts of a Complex Legal, Administrative and Socio-Cultural Character. The "state of gentlemen," translated into Polish directly from its German and Czech counterparts, is a term not well known in Polish historical sciences. With the development of research on the social elites of Europe, it was impossible not only to understand, but also to skillfully explain many processes without clear knowledge of the *Herrenstand*. It is a concept that did not find matches in the Polish language for a long time, and the basic problem of its Polish audience was a complex one. In order to be able to use it freely, the scientific description on the one hand must include a detailed explanation of the aspects and legal framework in which it is situated, as well as the functioning of the concept in the world of state administration. On the other hand, we must carefully look at the parallel issues of the structure of the social state of gentlemen (wide division of degrees and aristocratic rank) and the his place in the culture of Central Europe.

Wstęp

W związku z rozwojem badań nad prawodawstwem określającym pozycję arystokracji niemieckiej, jej roli w administracji, społeczeństwie i rozwoju kultury, w nauce polskiej pojawił się szereg wątpliwości związanych z potrzebą przetransponowania na język polski pojęć, ale może nawet bardziej, z nadaniem im odpowiedniej treści a nawet swego rodzaju ładunku emocjonalnego. Problem stał się widoczny zwłaszcza w odniesieniu do terminu *Herrenstand*, występującym w przedwojennych formach również jako *Herrenkaste* lub *Herrenklase*. Co ciekawe, mimo historyczności tego pojęcia, zostało ono porzucone w historiografii nie tylko europejskiej, ale i nawet niemieckiej, na rzecz ogólnego sformułowania „arystokracja”. W rzeczywistości chodzi bowiem nie tylko o elity stanu drugiego, czyli szlachty, które występowały powszechnie w krajach pozostających pod wpływem, przyjmijmy dla ułatwienia, prawnej i społecznej kultury niemieckiej i austriackiej. Mowa bowiem o samodzielnym stanie społecznym, który wyodrębniał i emancypował się z biegiem stuleci.

Podstawowym problemem pozostaje dziś przywrócenie pierwotnej formy, postulowane przeze mnie w prowadzonych już od kilkunastu lat badaniach i wprowadzenie go do obiegu naukowego pod postacią pojęcia „stan panów”. Jest ono bowiem najbardziej adekwatne. Grupa ta bowiem, złożona wewnątrznie, była obecna nie tylko na terenach niemieckich, ale i bardziej odległych, takich jak Korona Czeska, Korona Węgierska, Szwecja, Dania, Niderlandy. Historia stanu panów odnosi się do szczególnie szerokiego wycinka dziejów ludzkości, a mianowicie okresu od ok. 800 r. do końca monarchii habsburskiej w 1918 r. Mowa więc o ponad tysiącu lat (zob. J. Kuczer 2013).

O ile na ziemiach Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego mowa zawsze bądź to o możnowładztwie, następnie magnaterii i ostatecznie o arystokracji, w zależności od omawianych epok, o tyle na terenach Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, a wężej na obszarze Rzeszy Niemieckiej, elity szlacheckie występowały w wielu dziedzinach życia prawnospołecznego pod nazwą „stanu panów”. Wprowadzenie tego pojęcia jest nie tyle słuszne dla zachowania poprawności historycznej, ale głównie z uwagi na fakt, iż wykracza ono znaczeniowo poza nieużywane w przeszłości pojęcie arystokracji, którego implementacja została narzucona dopiero w XX w., bez uprzedniej, głębszej refleksji nad tematem. Dodajmy, iż w historiografii polskiej pojęcie to nie było nigdy używane i do dziś pozostaje całkowicie niezrozumiałe.

Przy objaśnianiu wagi problemu, należy zwrócić uwagę przede wszystkim na aspekt prawny występowania tej grupy. Aspekt ten warunkował kolejno kwestie związane z rozwojem stosunków administracyjnych i wyłączności członków stanu panów do sprawowania najwyższych funkcji, urzędów i godności w państwie, następnie rozwoju społecznego grupy, łącznie z powstaniem licznych podziałów wewnętrznych. Ostatnim problemem badawczym pozostaje przedstawienie zindywidualizowanego prawnie rozwoju kulturowego stanu panów. Wszystkie te pierwiastki świadczą bowiem bezwzględnie, iż nie tylko pojęcie „arystokracja” pozostaje pojęciem wyłącznie obiegowym i powinno zostać zastąpione przez określenie „stanu panów”. Aby więc nadać swego rodzaju płynność rzeczową i wprowadzić do obiegu nauki owe hasło, należy zapoznać i unaocznic wagę wyżej wymienionych kwestii.

Po raz pierwszy *Herrenstand* na język polski przetłumaczony jako „panowie”, czy pod niewiele mówiącym określeniem „grupa panów” w pracach z zakresu historii prawa przez twórców szkoły wrocławskiej, Kazimierza Orzechowskiego i Mariana Ptaka od lat osiemdziesiątych XX w. i zostało powszechnie zaakceptowane, choć autorzy nie dokonali wówczas nawet precyzyjnej kalki pojęciowej i nie wdawali się w szczegóły mające być poruszonymi w niniejszym opracowaniu. Wynikało to w dużej mierze z braku takiej potrzeby oraz prawdopodobnie z nienajlepszą konotacją wyrazu „panowie”, z powodów powszechnego używania tego zwrotu w propagandzie III Rzeszy. Ich prace odnosiły się też wyłącznie do sposobu funkcjonowania i budowy administracji śląskiej w okresie od średniowiecza do końca XVIII w., a więc czasów oświecenia. Miał więc miejsce rodzaj „cichej” akceptacji dla takiej konstrukcji pojęciowej, czy też takie jej użycie, aby jednak nie zostało ono należycie wyakcentowane. Do dziś ciężko było zmierzyć się z problemem, zwłaszcza, że nastęrcza on wiele problemów

natury aksjologicznej, które wynikają z faktu całkowicie odmiennej struktury elit polskich w omawianym okresie, a w związku z tym niepisanim stawianiem znaku równości pomiędzy „elitą szlachecką” w Polsce i wszystkimi „innymi elitami szlacheckimi” w Europie.

1. Aspekt społeczny

Pojęcia stanu panów zaczęto używać w pierwszych latach istnienia królestwa Karola Wielkiego, który koronował się na króla Franków w 800 r. W jej skład weszli początkowo głównie hrabiowie i baronowie, określani jako *Herr*, *Herren* – a więc panowie. O ile grupa baronów traktowana była jako niższa względem hrabiów i do XVI w. nie doczekała się wewnętrznych podziałów, to w grupie hrabiów jeszcze przed rokiem 1000, zaczęto wyróżniać landgrabiego (*Landgraf*) – rządzącego w imieniu króla w jednostkach administracyjnych wewnątrz państwa, margrabiego (*Markgraf*) – sprawującego w imieniu króla kontrolę nad marchiami wschodnimi (terenami przygranicznymi), burgrabiego (*Burgraf*) – pełniącego funkcje kontrolne nad najważniejszymi twierdzami. Kolejne podziały dotyczyły powstania takich tytułów jak *Raugraf*, *Wildgraf*, których odpowiednicy posiadali określony zakres przywilejów. Szczególną pozycją na terenie Niemiec cieszył się palatyn reński (*Pfalzgraf*), który był pierwszym urzędnikiem po monarsze i zarządzał jego dworem. Wówczas to możnowładztwo niemieckie zaczęło określać grupą panów z urodzenia. Posiadali oni zdolność dynastyczną, co wiązało się z możliwością ubiegania się przez każdego z wysoko urodzonych o koronę królewską, a w przyszłości również o koronę cesarską. Interesującym w tym względzie pozostaje fakt, iż to właśnie najznamienitsi panowie, zwani w przyszłości elektorami Rzeszy, wybierali ze swego grona zwierzchnika Świętego Cesarstwa.

Taka formuła stanu panów uległa poszerzeniu w pierwszych latach drugiego tysiąclecia, zwłaszcza za rządów dynastii Hohenstauffów (1138–1254). Wówczas to pojawił się termin „księcia”, kolejny zaliczany do grupy panów. W pierwszym rządzie za książęce zostały uznane wyżej wymienione tytuły, jednak zaczęto nadawać także tytuły niepowiązane z nimi. Najważniejszymi książętami byli teraz książęta rzeszy (*Reichsfurst*), a po nich w dokumentach i aktach prawnych zaczęto wymieniać książąt zwykłych. Co ciekawe dla potrzeb krzepnącej struktury elit zaczęto wyróżniać również książąt starszych (*Herzog*) oraz książąt młodszych (*Furst*). Nie wszyscy oni posiadali te same prawa, należeli jednak do stanu panów. Interesującym pozostaje fakt, iż w niektórych regionach i państwach, np. w obu Austriach, to stojący gdzie indziej niżej w hierarchii baronowie, stanęli na szczycie grupy, głównie za sprawą zgromadzonych przywilejów i rozległych majątków ziemskich. W późniejszym okresie XVI–XVIII w., Kancelaria Rzeszy z siedzibą w Wiedniu, ustaliła specjalny system rang. Były one wydawane tak dla całości Świętego Cesarstwa, jak i dla poszczególnych ziem.

Za osiemnastowiecznymi jurystami, choć z pewną ostrożnością, możemy identyfikować stan panów z ogólnie funkcjonującym rozumieniem pojęcia „szlachta wyższa” (*Hoher Adel*), czy szlachta patrycjuszowska (*Patrizischer Adel*). Pojęcia te jed-

nak nie miały wagi prawnej, a stanowiły jedynie opisowe odniesienie do zajmowanego przez panów miejsca w strukturze społecznej (J.M. Loen 1752, F.G.A. Lobethan 1796, J.S. Pütter 1795). Wraz z wykształcaniem podstaw prawnych i gwarancji politycznej elitarności stanu panów, szła w parze stabilizacja struktury społecznej. Obok bowiem przytoczonych już tytułów i urzędów margrabiego, burgrabiego, landgrabiego, książąt Rzeszy, książąt wyższych i niższych, bardzo ważną rolę zaczęli odgrywać w państwie (lub państwach) Habsburgów zwykli hrabiowie i baronowie. Ich pozycja była bardzo silna i jeszcze w średniowieczu ich relacje kształtowała względna równość i zawsze podkreślane tzw. braterstwo (*Brüderlichkeit*).

Sytuacja ta uległa zmianie w czasach nowożytnych, od około połowy XV w., kiedy to zaczęły występować silne podziały w łonie samego stanu panów. Ponieważ każda grupa zyskała swoistą nazwę, zawierającą w sobie pierwiastek słowotwórczy „-stand” („stan”), można by pokusić się o przeprowadzenie dowodu na istnienie jeszcze bardziej zatowizowanych stanów w łonie samego stanu panów. Jeśli bowiem na arenie społecznej pojawił się *Fürstenstand*, *Grafenstand*, czy *Freiherrenstand*, to musiały być to w istocie osobne stany. Argumentu dostarczają głównie zróżnicowane przywileje każdej z tych grup, choć przeczyła by temu samoidentyfikacja beneficjentów poszczególnych tytułów wokół omawianego w artykule pojęcia.

Wydawane w XVII w. przez Kancelarię Rzeszy oraz Kancelarię Nadworną w Wiedniu akty nobilitacyjne i akty nadania tytułu, doprowadziły do emablowania następującego systemu rang, który obowiązywał z pewnymi lokalnymi odchyleniami. Rozwijając zaprezentowany w nich sposób podziałów praktyka kancelaryjna ustalona następnie i funkcjonująca przez niemal czterysta lat rozpoznawała i uznawała teraz następujące grupy:

1. Elektorzy Rzeszy (*Kurfürsten*)
2. Książęta Rzeszy (*Reichsfürst, Reichsfürstin*)
3. Książęta wyżsi (*Herzog, Herzogin*),
4. Książęta niżsi (*Fürst, Fürstin*),
5. Hrabiowie Rzeszy (*Reichsgrafen, Reichsgräfin*),
6. Hrabiowie poszczególnych ziem, królestw, księstw, np. czescy (*böhmische Grafen, Gräfin*),
7. Baronowie Rzeszy (*Reichsfreiherrn, Reichsfreyfrau, Freyin*),
8. Baronowie poszczególnych ziem, np. czescy (*böhmische Freiherrn, Freyfrau, Freyin*).

W przypadku hrabiów i baronów stworzono także formułę „starego i nowego stanu”. Odpowiednia konstytucja dokładnie określająca zasady przyjmowania do obu grup została wydana w 1629 r. Obserwacja pojedynczych przykładów takich nadań sugeruje, iż zyskała ona na znaczeniu głównie w obu Austriach oraz na terenie Królestwa Czech i Margrabstwa Moraw. Tam notujemy dużą liczbę przypadków wprowadzenia np. do starego *Herrenstandu*, zwłaszcza od początków XVII w. Pozostawiono ponadto istniejącą od czasów średniowiecza formułę „książąt-biskupów” (*Fürstbischof*). Byli oni właścicielami księstwa nyskiego, wrocławskiego oraz ołomuńskiego. Warto dodać, iż wspomniany, najwyższy tytuł księcia, hrabiego, czy barona Rzeszy, był nadawany dopiero w kolejnych pokoleniach, po uzyskaniu tytułu

podstawowego. Podobnie było z ubieganiem się o tytuł „starszeństwa” (J. Brňovjak 2005: 8–9, idem 2007: 333 i 339, idem 2008: 203–223, J.C. Lunig 1711: 209–210, NAP, CDK, 752, sygn. IV D 1, krt. 511, 452).

2. Aspekt prawny

Tak zorientowana struktura miała swoje umocowanie w licznych edyktach, przywilejach i statutach cesarskich i w odroznieniu od moźnowadztwa innych krajow Europy była lepiej zorganizowana, a jej formula przejrzysta, nie pozwalajaca na pomylki w interpretacji pozycji poród „rownych sobie stanem”. Najwaźniejszymi dokumentami uwiarygodniajacymi byly, procz aktow nadania tytulu i przyslugujacego mu urzedu, jeszcze z czasow karolinskich (IX w.), Zwierciadlo Saskie (*Sachsenspiegel*) z przełomu XIII i XIV w. (pierwsza całociowa kodyfikacja praw Rzeszy), nastepnie wielka, Złota Bulla Karola IV z 1356 r. Jej głównym postanowieniem odnosnie stanu panow, bylo potwierdzenie funkcjonujacej od stuleci struktury. Wedle Złotej Bulli na czele *Herrenstandu* stali czterej swieccy i co ciekawe kościelni elektorzy Rzeszy (ksiazeta z prawem elekcji cesarza). Byli to krol Czech, a czesnik Rzeszy zarazem, palatyn renski i stolnik Rzeszy jednocześnie, margrabia Brandenburgii i komornik Rzeszy oraz ksiazę sasko-wirtemberski i marszaek Rzeszy. Dodatkowo, co ciekawe, elektorami wchodzacymi w sklad stanu panow, a – wedlug tradycji polskiej – nie naleźacy do szlachty byli arcybiskupi Moguncji, Trewiru i Kolonii.

Pierwszego powszechnego spisania realnego skladu stanu panow dokonano w 1422 r. w matrykule (spisie, konsygnacji ziemskiej), przy okazji zwolywania wojsk na potrzeby wojen husyckich. Był to zreszta chyba ostatni okres, kiedy moźna było w formie spisu wymienic z nazwiska kaźdego czlonka tego stanu. W pozniejszym okresie przyrost liczby panow był tak duźy, że sporzadzenie wykazow posesjonatow ziemskich ze stanu panow pozostawiono w gestii poszczegolnym księstwom, hrabstwom, wolnym panstwom stanowym i baronom. Kancelaria Rzeszy, dokonujaca wprawdzie nadan tytułow, do XX w. nie zdoła wydac ogolnego spisu i dokumenty, często chaotycznie, byly przechowywane w *Adelsarchiv*, części istniejacego do dzisaj *Finanz- und Hofkammerarchiv* w Wiedniu.

Kolejnymi dokumentami ksztaltujacymi stan panow byly pokoje ziemskie, tzw. landfriedy wydawane na potrzeby funkcjonowania poszczegolnych jednostek administracyjnych. Jest to o tyle istotny dokument, że ich liczba na terenie panstw niemieckich i pozostajacych od rzadami dynastii niemieckich była i jest trudna często do oszacowania. Podobnie było z ordynacjami poszczegolnych ziem, a nawet spisami osobowymi odnoszacymi sie do poszczegolnych majatkow indywidualnych majatkow. Oba rodzaje dokumentow byly wydawane od Hesji i Palatynatu Renskiego, po wschodnie granice Slaska, a na poudniu Dalmacji i Istrii. Trzecim rodzajem zbiorow praw, w ktorych zawierano i rozwijano przywileje stanu panow byly kodyfikacje tzw. prawa rycerskiego (*Ritterrecht*). Mowily one nie tylko o odrebnosci spoecznej, ale przede wszystkim o niezaleźnoci sadowniczej, o istnieniu odrebnych praw dla stanu panow i reszty spoeczenstwa, czyli szlachty niźszej, mieszczanstwa, chłopstwa. Oczywistym było, iź duchowienstwo posiadalo osobny system prawny i sadowniczy (zob. G. Wentzky von Petersheide 1615).

Z perspektywy stanu panów szczególnie istotne przywileje indywidualne, których odpisy stanowią dziś unikatowe zbiory prawa względem stanu panów. Mowa o nadaniu takich praw wyłączności jak:

1. *Jus Monetandi* – prawo do bicia własnej monety,
2. *Jus Vectigalis* – prawo do poboru podatków,
3. *Jus Fiscii particularium* – prawo do posiadania własnego skarbu,
4. *Jus Contiduatorum Judiciorum* – prawo do utrzymywania własnego sądownictwa i kształtowania miejscowego prawa,
5. *Jus conferendi officia* – tworzenie i kontrolowanie odrębnych urzędów,
6. *Jus Archivi* – prawo do prowadzenia własnych archiwów,
7. *Ecclesia lege* – Kirchenrecht – Prawo do kształtowania wewnętrznych stosunków religijnych w myśl zasady czyja władza, tego religia (*cuius regio, eius religio*). Konsystorzki protestanckie (M. Ptak 1993: 81–90).

Dodatkowo władca mógł uzupełniać i dowolnie, jako źródło wszelkiej łaski (*Quelle Aller Gnaden*), nadawać pojedyncze przywileje lub prawa na rzecz jednej lub jedynie pewnej ograniczonej grupy panów. Interesującym tego typu aktem dotyczącym grupy był Odnowiony Porządek Ziemski (*Verneuerte Landesordnung*) z 1627 r. okrojony na rzecz stanów czeskich. Z kolei charakter skrajnie zindywidualizowanego prawa, gdyż odnoszącego się do pojedynczych wyłącznie rodzin, były dokumenty wydawane osobno wraz z tytułem. Doskonałym tego typu przykładem był przywilej z 2 sierpnia 1656 r. nadany Colonom wraz z tytułem hrabiów Rzeszy (*Comes Palatinus Caesareus Perpetuum*) (ÖS, AVA, Adelsarchiv, Colonna Freiherr von Velß 1656: 1–9, A. Nowack 1902: 16).

3. Aspekt administracyjny

Silną stroną, świadczącą o zindywidualizowanej pozycji prawnej stanu panów w systemie administracyjnym Świętego cesarstwa, był fakt, że wszelkie urzędy centralne oraz najważniejsze urzędy stanowe, były zawarowane dla przedstawicieli tej grupy. Urzędy królewskie nadawał cesarz jako zwierzchnik całości imperium lub jako bezpośredni zwierzchnik poszczególnych ziem, np. Królestwa Czech, Królestwa Węgier, Magrabstwa Moraw oraz terytoriów dziedzicznych korony Habsburgów (obu Austrii, Styrii, Karyntii, Tyrolu, Krainy, Dalmacji etc.). Urzędy stanowe z kolei pozostawały wprawdzie w gestii kontrolujących księstwa panów lennych (książąt, hrabiów, etc.), ale i stanów, głównie szlachty. Ostatecznie jednak również desygnacja na takie stanowiska wymagała kontrasygnaty cesarskiej.

Charakter dworu wiedeńskiego, odwrotnie niż Wersalu czy Eskurialu, polegał na doraźnej obecności na nim najważniejszej grupy dworzan, stanowiących elitę państwa (*Diener und Räte von Haus*). Zjawiali się oni na dworze wówczas, gdy byli niezbędni, w chwilach kiedy cesarz potrzebował zasięgnąć rady w określonej sprawie lub w sytuacjach zagrożenia państwa. Dlatego też stan panów – z pewnymi wyjątkami – zaliczony powinna być w większości do tzw. grupy „dworu szerokiego”, czy „wirtualnego”, a więc wszystkich ludzi związanych z dworem. Byli oni stale gotowi do objęcia konkretnych stanowisk na dworze (*hoffähige Adel*). Często za członka dworu

był uważany już ktoś, kto dawno na nim nie funkcjonował, a mimo to nosił tytuł określający daną funkcję. W XVII i XVIII w. nieobecność na dworze stała się regułą. Zjawisko to stanowiło odpowiednik burgundzkiego *servis par terme* – służby określonych ludzi w określonym czasie. Panowie na dworze cesarskim byli przede wszystkim pierwszymi urzędnikami Tajnej Rady Cesarskiej (*Geheime Kaiserliche Rath*), Tajnej Kancelarii (*Geheime Kanzelei*) w Wiedniu. (P. Mat'a 2004: 364 i nast., R.J Evans 1977: 121–145).

Nie analizując zbędnych w niniejszym ujęciu przemian wewnętrznych i konsekwencji decyzji poszczególnych władców, zauważamy, iż już od czasów Maksymiliana I (1486–1519) dwór był podzielony na cztery części, tzw. *Staben*. Dostęp do nich posiadały wyłącznie osoby z *Herrenstandu*, mogący ubiegać się o funkcje pierwszego ochmistrza (*Obersthofmeistera*), pierwszego pokojowca (*Oberstkaemmerera*), pierwszego marszałka dworu (*Oberhoffmarschalla*) i pierwszego koniuszego (*Oberststallmeistera*). Po dojściu do władzy Karola VI urzędy te, uważane za ministerstwa musiały być wykupywane. Przykładowo Antoni Florian von Liechtenstein złożył na ręce kamery cesarskiej „kredyt” w wysokości 100 000 Rtl., podczas gdy roczny dochód rodziny wynosił około 340 000 Rtl., a zadłużenie niektórych osób z tego rodzaju w drugiej połowie XVII w. sięgało nawet 800 000 Rtl. Tylko osoby ze stanu panów dysponowały takimi środkami, co z kolei niejako wtórnie tworzyło zamknięty krąg i kolejno wzmacniało tak zamkniętą strukturę (C.J. Kinderfreund 1860: 19, F. Krones 1883: 614–618, E. Oberhammer 1985: 517, T. Klein 1909: 143, K. Tuma 1889: 1019–1025, P. Mat'a 2004: 179, H. Stekl 1990: 72).

Przedstawiciele stanu panów posiadali też wyłączność na urzędy przewodniczących Tajnej Rady (*Geheime Rath*) i posiadania pełnomocnictw prowadzenia posiedzeń Nadwornej Rady Rzeszy (*Reichshofrath*). Kolejnym organem pozostającym w rękach panów była Dworska Rada Rzeszy (*Reichshofrat*). Była to instytucja kolegialna zajmująca się sprawami Rzeszy przy boku cesarza. Do jej kompetencji należała troska o respektowanie przywilejów i powinności względem cesarza na terenie całej Rzeszy. Jej pierwszym urzędnikiem był prezydent (*Reichshofratspräsident*), któremu podlegali radcy Rzeszy (*Reichshofrätthe*) i kanclerz wraz ze swoim zastępcą, łącznie w liczbie do 20 osób. Ponieważ jednak Tajna Rada często podejmowała lub zmieniała decyzje Rady Rzeszy, możemy z pewną ostrożnością zasugerować jej pierwszeństwo przed tą ostatnią – zwłaszcza w XVII w. Fiskalizmem, dochodami i rozchodami cesarza zajmowała się *Hofkammer*. W przeciwieństwie do Tajnej Rady nie była tylko ciałem doradczym. Była odpowiedzialna za podatki, cła, myta, regalia i dochody z dóbr kamery cesarskiej etc. Na czele kamery wiedeńskiej stał *Hofkammerpraesident* i towarzyszący mu radcy (*Hofkammerrätthe*) – 15 w 1657 r. Kamerze podlegała buchalteria kamery (*Hofbuchhalterei*). Z biegiem XVII w. urzędy te przejmowała szlachta wyższa (J. Hausenblasová 2002: 63–75).

W rękach przedstawicieli stanu panów pozostawały również najwyższe funkcje w wojsku. Liczba oficerów, pułkowników, generałów, feldmarszałków ze stanu panów pokrywała się, według najnowszych danych, z panami je sprawującymi w stosunku zupełnym. Co ciekawe już w XVII w. bezpośrednimi dowódcami armii cesarskich byli wyłącznie książęta lub ewentualnie hrabiowie Rzeszy. Co ciekawe, wyłącznie

panowie mieli dostęp do najwyższych godności kościelnych. Kiedy w drugiej połowie XVII w. na godność księcia-biskupa wrocławskiego powołano mieszczanina, Sebastiana Rostocka, obudziło to wielkie emocje i natychmiastową reakcją cesarza, który zakazał na przyszłość takiego procederu. Sytuacja taka byłaby nie do pomyślenia w ziemiach ściślej związanych ze Świętym Cesarstwem (arcybiskupstwu, czy biskupstwa-księstwa Rzeszy). Posiadając niejednokrotnie liczne majątki na terenie całej Rzeszy, będąc obecnymi na licznych funkcjach publicznych, na kilku nawet dworach Europy, wchodzili w skład elitarnego „towarzystwa” (*Gesellschaft*), mającego wpływ na sprawy o wadze państwowej. Byli dyplomatami i dowódcami armii, dworzanami, posłami, radcami „całej Europy”. Johann Hübner, jako należących do jej ścisłej czołówki kształtującego rzeczywistość publiczną świata wczesno nowożytnego zaliczył Lichtensteinów, Lobkowitzów i Wirtembergów (J. Hübner 1739 – wykaz alfabetyczny, A. Mączak 1991: 316 i nast., R. Asch 1991: 5 i nast.).

„Stanowość” grupy panów była oczywista również w odniesieniu do funkcjonowania zgromadzeń publicznych, z sejmem Rzeszy (*Reichstag*) na czele, a następnie sejmami i sejmikami poszczególnych ziem. Podobnie rzecz się miała z radą elektorów (*Kurfürstenrat*) czy radą książąt Rzeszy (*Reichfürstenrat*). Pierwszej przewodniczył kanclerz kurialny, arcybiskup Moguncji, a liczyła 9 wspomnianych członków mających prawo do elekcji cesarza. W skład drugiej wchodziła pozostała hrabiowie, baronowie i prałaci Rzeszy. Przewodzili im na zmianę arcybiskup Salzburga i arcyksiążę Austrii. *Herrenstand* świecki Rzeszy zasiadał w odrębnych ławach, tzw. świeckich w liczbie ponad 60 osób. Wewnętrznie podzieleni byli na cztery głosy wirylnie: westfalski, szwabski, frankijski i heski, kolejno 9, 19, 12 i 19 przedstawicieli rodzin. Grupa pozostająca poza tym gremium urosła jednak aż do 123 rodzin panów Rzeszy (Ch.F. Jacobi/ G.F. Krebel 1780: 282–369).

Analogicznie sprawa się miała z urzędami w prowincjach. Tam często ordynacje poszczególnych księstw ustalały, jakie urzędy miały pozostać w gestii panów. Opisowo mówiono w nich, iż na czele kolejnych urzędów stali „zwyczajowo panowie”, „zwyczajowo książęta”, „zwyczajowo hrabiowie” lub „zwyczajowo baronowie” (używano wówczas posiadającego moc prawną określenia, iż np. „*Kammerpraesident gemeinli ein Furst/Graf/Baron ist*”). Była to powszechnie obowiązująca reguła prawna. Urzędy w administracji królewskiej, z uwagi na długo utrzymujący się dualizm władzy królewskiej i stanowej w prowincjach były też łączone ze sprawowaniem funkcji przewodzenia lokalnym parlamentom oraz innymi, będącymi pochodną administracji stanowej (parlamenty księstw były zgromadzeniami pierwotnie podlegającymi władzy partycypacyjnej duchowieństwa, stanu panów, szlachty i mieszczaństwa). Mowa tu o całym szeregu urzędów od starościńskich, po niższe urzędy pisarzy ziemskich, dragonów ziemskich, mistrzów marszowych, deputowanych (D. Köhler 1741: 78–150).

4. Aspekt kulturowy

Aspekt, o którym tu mowa, odnosił się przede wszystkim do codziennej egzystencji członków stanu panów i związany był z wykorzystywaniem atrybutów swej pozycji

dla podkreślania swej pozycji w otaczającym ich świecie. W epoce schyłku średniowiecza, renesansu, a szczególnie baroku i oświecenia, niezwykle istotną funkcję pełniło korzystanie z praw do „wywyższania się”, wyróżniania własnej pozycji. Oczywiście za taką potrzebą szła intensyfikacja starań o tytuł, a w następstwie tego coraz większa liczba tytułów, które się zwyczajowo dewaluowały. Proces ten określa się dziś w literaturze jako „inflację tytułu”. Zwróćmy jednak uwagę na najważniejsze, zagwarantowane prawnie, elementy wyróżniania się kulturowego stanu panów. Ogólnie można je zamknąć w określeniu „zabiegi o zdefiniowanie i utrzymanie prestiżu grupy” (a co za tym idzie własnego rodu).

Zaniedbanie i nie wyszczególnianie własnych przywilejów groziło utratą wpływów i poważania. Ktoś, kto nie wyrażał odpowiedniego szacunku wobec samego siebie, nie obnosił się z nim odpowiednio, tracił szacunek otoczenia. Ale odwrotnie odebranie arystokracji prawa do pielęgnowania całej palety elementów ekspresji własnej przynależności znaczyłoby tyle, co likwidacja sensu jej istnienia. Stan panów, mówiąc alegorycznie, to w istocie, precyzyjnie skonstruowany elitaryzm, gdzie zmiany i przesunięcia w samej etykietce, oznaczały czasem całkowite zaburzenia jego hierarchii (N. Elias 1983: 201–224).

Sprawa układu wagi jednych elementów przed drugimi, państw, urzędów, godności, społeczeństw, zaprzętała na przełomie XVI–XVII w. umysły najznakomitszych myślicieli tego okresu, nie wyczerpując ich fantazji. O wadze problemu dla ówczesnego człowieka świadczą odpowiednie ustępy w cytowanych w całej Europie pracach Balthasara von Stoscha (1678), profesora Stieva oraz Niemców Andreasa Crusiusa (1666), Zachariasza Zwanziga (1706) i Johann Ch. Lüniga (1719). Już pierwszy z nich analizując kwestię wyższości grup społecznych, zaproponował powszechne stosowanie wartościowania wedle zasad godności, starszeństwa rodziny, dostojęstwa wyższego czy niższego stanu na drabinie wasali i mnogości tytułatury właśnie. W oparciu o spostrzeżenia swych poprzedników w 1719 r. Johann Lünig stworzył własną hierarchię, w której książąt Rzeszy, hrabiów i baronów umieścił na czele całego arystokratycznego *Herrenstandu*. Po królach i przedstawicielach głównych państw europejskich, patriarsze konstantynopolitańskim, księciu sabaudzkim, na miejscu 26 wyszczególnieni zostali arcybiskupi i biskupi, prałaci i przeorysze Rzeszy, na 28 księżęta Rzeszy, a na 29 hrabiowie i baronowie bez względu na prawa do zasiadania w Reichstagu (J.Ch. Lünig 1719: 11).

Stan panów od reszty społeczeństwa wyróżniały przede wszystkim *gewisse Vorzüge der Ehre und Würde* oraz *gewisse eigene Rechten, derer sich der Adel in Privatsachen bedienet*. W literaturze tego okresu podaje się, iż stan panów łączyły przede wszystkim prawa prywatne: prawo do ziemi, możliwość zakładania fideikomisów, sprawowania kontroli sądowniczej nad poddanymi, zawierania umów spadkowych i cedowania całości majątków, ustalania zasad primogenitury. Prócz nazwanych już możliwości rozszerzania swoich praw do własności istniał jeszcze cały szereg pojedynczych, czasem zwyczajowych norm, będących w istocie progiem pomiędzy szlachtą wyższą a niższą (*Hoher- und Nieder Adel*). W XVIII-wiecznej literaturze pojawiała się silne przekonanie, iż owszem, różnica pomiędzy kulturą książąt, hrabiów i baronów w wolnościach a pozostałą grupą szlachty była całkowicie zrozumiała

i uznawana. Nie zawsze jednak nazywa się te różnice. Stąd i dziś powstaje pewna trudność w zrozumieniu problemu, którą postaramy się przynajmniej w pewnym stopniu rozwiązać (J.F. Runde 1817: 259, J. Claproth 1797: 245, F.G.A. Lobethan 1795: 50).

Stan panów kulturowo wyróżniały więc tzw. *Titel und Rang* i stawiały ją przed nimi w każdej dziedzinie życia publicznego. Wprowadzenie do stanu panów opisywane było zwykle ogólnie jako dostąpienie nowej jakości *in allen geschäften unter denen Herrenstands-Personengebührliche Stelle haben*. Na pozycję osoby zwracano uwagę podczas przyznawania jej tzw. zdolności turniejowej (*Turnierfähigkeit*), wprowadzania do zakonów rycerskich (Zakon Krzyżacki, Zakon Joannitów), czy nadawaniu orderów domu panującego (*Orden des Goldenen Vließes* – Zakon i Order Złotego Runa) (NAP, ČDK, 752, sygn. IV D 1, krt. 430, 513). Panowie mieli prawo do posługiwania się ulepszonymi herbami, pieczęciami, przysługiwało im prawo do wyróżniania się określonymi predykatami, które pośrednio miały związek z tytułem. Były to też honorowe tytuły-urzędy tajnych radców, pokojowców, krojczych, seneszałów, podczaszych, etc. Niektóre z nich były nawet dziedziczne. Predykaty *sensu stricte*, to określenia (obok tytułów) *Wohlgeborener, Hoch- Und Wohlgeborener, Durchlaucht*, etc. Ponieważ jeszcze w początkach XVI w. nie istniały, a do książąt zwracano się *Edler und Ehrenfester, Strenger lieber Herr* lub *Ihro Liebden*, przypisanie i unormowanie predykatów stawało się przywilejem danej grupy i świadczyło o jej zamykaniu się. Dość rzadko funkcjonowały też inne tytuły, które cesarz nadawał arystokratom dla wyróżnienia ich pozycji, a wywodzące się z przywilejów średniowiecznych. Takimi było przykładowo figuratywne zrównanie hrabiów z książętami przez nadanie predykatu *Semperfrey* (C.F.F. Strasz 1854: 202–230, NAP, ČDK, 752, sygn. IV D 1, krt. 492).

Pozycja arystokraty była widoczna podczas uroczystości homagialnych, gdzie przewodził grupom pozostałej szlachty. Ważny był fakt sposobu składania przysięgi lennej. W związku z tym panowie mieli nie tylko obowiązek, ale przede wszystkim prawo i przywilej składania hołdu osobiście, przed obliczem cesarza, a uwieczniali je najznamienitsi malarze i artyści tamtych czasów. Relacje z jednego tylko hołdu liczyły po kilkaset stron. Pozycję społeczną panów podnosił następnie fakt, że sami odbierali hołdy od podległych im stanów. Do lepiej rozpoznanych, które pozostawiły po sobie ślad, należą dziś m.in. hołdy składane Lichtensteinom w 1614 i 1622 r. z posiadanych przez nich księstw, Dohnom (1647, 1719) i Bironom (1734), Wirtembergom (1648), Auerspergom (1654, 1709/1710), Maltzanom (1730), Lobkowitzom (1653) czy samej dynastii lotaryńskiej. Innym wyznacznikiem pozycji były pogrzeby książąt wzorowane na pogrzebach cesarzy, prawo do odbioru dedykacji dzieł literackich, historycznych, prac kartograficznych, adekwatnie do pogrzebu urządzenie osobnych ceremonii związanych z narodzinami. Ważną rolę odgrywały i pomniejsze prawa, np. do występowania w ceremoniach w sześciokonnych zaprzęgach, prawnie potwierdzone porządku dotyczące przyodziewku, jak te cesarza Karola V z 1548 r. i Rudolfa II z 1577 r. (J. Kuczer 2013)

5. Uwagi końcowe

Istnienie odrębnego stanu panów było w przeszłości poświadczane tak w prawie, jak i w praktyce. Każdy z omówionych elementów, traktowanych nawet oddzielnie, świadczyłby w zupełności o przypisaniu go do określonej grupy, którą należałoby nazwać stanem wedle tak dzisiejszej, jak i odległej czasowo definicji. W tym przypadku mamy jednak do czynienia z krzyżowaniem się wszystkich czterech składników. Ich wspólne powiązania poświadczają ponad wszelką wątpliwość istnienie stanu panów. Dodatkowo analiza ich rozwoju i wzajemne relacje „mówią” nam dziś wiele o samodzielnym rozwoju i nieustannym rozbudowywaniu tej grupy, o rodzaju ekspansji wtórnej, wytwarzaniu własnych wartości na nowo z każdą określoną epoką historyczną. Co szczególnie istotne dla zaproponowanej tezy o wprowadzeniu do obiegu naukowego pojęcia „stan panów”, zarówno aspekt społeczny, administracyjny, jak i kulturowy, posiadały w istocie silne osadzenie w prawie tak rzymskim, jak i w wewnętrznym prawodawstwie najmniejszych nawet księstw, hrabstw, czy baronatów. Wedle wszelkich przytaczanych w naukach polskich (socjologicznych, historycznych, lingwistycznych) definicji, z całkowitą pewnością można przyjąć, iż mamy do czynienia z osobnym stanem.

Bibliografia

- Asch, R. (1991) *Princes, Patronage, and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450–1650* (Studies of the German Historical Institute, London Series). London, 33–45.
- Brňovjak, J. (2007), *Otazka konfese Slezanu v nobilitacnich řizenich eske dvorske kancelare za vlady cisare Karla VI. a tzv slezsky inkolat*, (w:) Z. Nešpor (red.), *ešti nekatolici v 18. stoleti. Mezi pronsledovanim a nboženskou toleranci*. Ostrava, 329–348
- Brňovjak, J. (2005), *Nobilitacni politika cisare Karla VI. V eskich zemich 1712–1740*. Ostrava.
- Brňovjak, J. (2008), *Nobilitacni řizeni eske dvorske kancelare v 1. polovine 18. stoleti a jeho pisemnosti s prihlednutim k dalšimu vyvoji do zaniku habsburske monarchie*, (w:) Z. Hojda/ H. Patkova (red.), *Pragmaticke pisemnosti v kontextu pravnim a spravnim* (Opera Facultatis Philosophicae Universitatis Carolinae Pragensis – Tom 6). Praha, 203–223.
- Claproth, J. (1797), *Rechtswissenschaft von richtiger und vorsichtiger Eingehung der Vertrage und Contracte*. Gottingen.
- Elias, N. (1983), *Die hofische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Konigtums und der hofischen Aristokratie mit einer Einleitung: Soziologie und Geschichtswissenschaft* (Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft 423). Frankfurt a. M.
- Evans, R.J. (1977), *The Austrian Habsburgs: The Dynasty as a Political Institution*, (w:) A.G. Dickens (red.), *The Courts of Europe. Politics, Patronage and Royalty 1400–1800*. London, 121–145.

- Hausenblasová, J. (2002), *Der Hof Kaiser Rudolfs II. Eine Edition der Hofstaatsverzeichnisse 1576–1612* (Fontes historiae artium 9). Prag.
- Hübner, J. (1793), *Lexicon Genealogicum, das ist ein Verzeichniß aller lebenden Hohen Häupter in der politischen Welt*. Hamburg.
- Kinderfreund, C.J. (1860), *Das Fürstenhaus Lobkowitz. Mit einem Anhang: Das Banquet zu Raudnitz im Jahre 1811*. Prag.
- Klein, T. (1986), *Die Erhebungen in den weltlichen Reichsfürstenstand 1550–1806*, (w:) „Blätter für deutsche Landesgeschichte“ 122, 137–192.
- Köhler, D. (1741), *Schlesische Kern-Chronick oder Kurze jedoch gründliche Geographisch- Historisch- und Politische Nachricht von dem Herzogthum Schlesien* (Schlesische Kern-Chronicke – Tom 1). Nürnberg.
- Jacobi, Ch.F./ G.F. Krebel (1780), *Europäisches genealogisches Handbuch in welchem die neuesten Nachrichten von allen Häusern jetztregierender europäischer Kaiser und Könige, und aller geist- und weltlichen Chur- und Fürsten, wie auch Grafen des Heiligen Römischen Reichs, ingleichen von den Cardinälen, Mitgliedern der Ritter-Orden, auch Dom- und Capitularherren der Erz- und Hochstifter in Deutschland, befindlich... .* Gleditsch.
- Krones, F. (1883), *Liechtenstein, Karl I. Fürst von und zu*, (w:) „Allgemeine Deutsche Biographie“ 18, 614–618.
- Kuczer, J. (2013), *Baronowie, hrabiowie, księżęta. Nowe elity Śląska*. Zielona Góra.
- Lobethan, F.G.A. (1796), *Das Recht des landsäßigen Adels in Teutschland*. Leipzig.
- Loen, J.M. (1752), *Der Adel*. Ulm.
- Lünig, J.Ch. (1710–1711), *Das deutsche Reichsarchiv*. T. nr 2, 6. Leipzig.
- Lünig, J.Ch. (1719), *Theatrum Ceremoniale Historico-Politicum, Oder Historisch- und Politischer Schau-Platz Aller Ceremonien, Welche bey Päbst- und Käyser-, auch Königlichen Wahlen und Crönungen... Ingleichen bey Grosser Herren und dero Gesandten Einholungen ... beobachtet werden*. Leipzig.
- Maťa, P. (2004), *Svět české aristokracie (1500–1700)* (Česká historie 12). Praha.
- Maćzak, A. (1991), *Restrukturing Patronage in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, (w:) R.G. Asch/ A.M. Birke (red.), *Princes, Patronage, and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450–1650* (Studies of the German Historical Institute, London Series). London, 316–327.
- Narodni Archiv Praha, *Česka Dvorská Kancelar (NAP, CDK)*, 752, sygn. IV D 1, krt. 430, 452, 492, 511, 513.
- Nowack, A. (1902), *Die Reichsgrafen Colonna, Freiherrn von Fels, auf Tost und Gross-Strehlitz bis 1695*, (w:) „Jahresbericht des Königlichen Gymnasiums zu Neustadt Ob.-Schles.“ 220, 3–20.
- Oberhammer, E. (1985), *Liechtenstein Anton Florian*, (w:) F. Wagner (red.), *Neue Deutsche Biographie*. T. nr 14. Berlin, 517–518.
- Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Adelsarchiv (ÖS, AVA, AA), *Colonna Freiherr von Velß (1656)*.
- Press, V. (1991), *The Imperial Court of the Habsburgs: From Maximilian I to Ferdinand III, 1493–1657*, (w:) R.G. Asch/ A.M. Birke (red.), *Princes, Patronage, and*

- the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450–1650 (Studies of the German Historical Institute, London Series). London, 289–314.
- Ptak, M. (1993), *Pozycja publiczno-prawna wolnych panów stanowych na Śląsku*, (w:) „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 1477, Prawo CCXXII, 79–102.
- Pütter, J.S. (1795), *Über den Unterschied der Stände, besonders des hohen und niedern Adels in Teutschland...*. Göttingen.
- Runde, J.F. (1817), *Grundsätze des gemeinen deutschen Privatrechts*. Göttingen.
- Stekl, H. (1990), *Ein Fürst hat und bedarf viel Ausgaben und also viel Intradan. Die Finanzen des Hauses Liechtenstein im 17. Jahrhundert*, (w:) E. Oberhammer (red.), *Der Ganzen Welt ein Lob und Spiegel. Das Fürstenhaus Liechtenstein in der frühen Neuzeit*. Wien/München, 64–85.
- Stranz, C.F.F. (1854), *Geschichte des deutschen Adels urkundlich nachgewiesen von seinem Ursprunge bis auf die neueste Zeit*. T. nr 1–3. Breslau.
- Wentzky v. Petersheyde, P. (1615), *Kurtzer Tractat und Bericht von dem Schlesischen Ritterrecht und Ehrengericht denen vom Adel und Ritterstandt*. Leipzig.